

8. Юсупов И. Дəўир самаллары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.

9. Drevilt.ru/texts/k/korkut-pril31.php.

10. zen.yandex.ru/media/id6037d00b568rd3fdb0167ealira-simvol-vdohnovenia-iskusstva-i-prosves-cenia-61442291c9caf16c8489

РЕЗЮМЕ. Мақолада халқ шоири, Ўзбекистон Қаҳрамони И.Юсупов шеърларида қўлланилган мусика билан боғлиқ рамзлар поэтик таҳлил қилинган. Бадиий сўз ва мусика ўртасидаги боғлиқлик лирик шеърлар мисолида аниқланади. Мақолада И.Юсупов ижодидаги муза, лира сўзларининг рамз сифатида қўлланилиши, шунингдек мифологик қаҳрамон Орфей ҳақида фикрлар келтирилган.

РЕЗЮМЕ. В статье проводится поэтический анализ символов, связанных с музыкой, используемых в лирике народного поэта, Героя Узбекистана И.Юсупова. Связь слова и музыки определяется на примере лирических стихотворений. В статье содержатся представления об использовании слов муза, лира в произведениях И.Юсупова в качестве символа, а также мифологического героя Орфея.

SUMMARY. The article provides a poetic analysis of the symbols associated with music used in the lyrics of the national poet, Hero of Uzbekistan I. Yusupov. The connection is determined between artistic words and music by the example of lyrical poems. The article contains ideas about the use of the words muse, lyre in the works of I. Yusupov as a symbol, as well as the mythological hero Orpheus.

QARAQALPAQ XALÍQ DÁSTANÍ «DÁWLETYARBEK» HÁM ONDAǴÍ AYRALÍQ TEMASÍ

U.X.Esemuratova – *tayanish doktorant*

Ўзиниёз атиндағи Нокис мамлекетлик педагогикалиқ институти

Tayanch soʻzlar: folklor, doston, janr, sujet, xarakter, qahramon.

Ключевые слова: фольклор, эпос, жанр, сюжет, персонаж, герой.

Key words: folklore, epic, genre, plot, character, hero.

Qaraqalpaq xalqı dāstanlıq dōretpelerge jūdā bay. Bul dōretpeler - eñ dāslep rus alımları I.A.Belyaev, A.Divaevlar tārepinen jazıp («Alpamıs», «Qoblan», «Edige», «Er-Shora») alındı. Soñınan jergilikli ādebıyatshı alımlar hām folklor janküyerleri jazıp ala basladı. Olardan Sh.Xoshniyazov, S.Māwlenov, A.Begimov, A.Shamuratov, Q.Ayimbetov, N.Japaqov, Q.Maqssetov hām taǵı basqalardı ayıp ótiwge boladı. Xalıq eposları, sonıń ishinde qaharmanlıq dāstanlar qaraqalpaq folkloristikasında N.Dāwqaraev, Q.Ayimbetov, I.Saǵıytov, Q.Maqssetov, J.Xoshniyazov, S.Bahadırova, K.Allambergenov hām t.b. ilimpazlar tārepinen izertlendi. Sonday-aq, qaharmanlıq dāstanlardıń dāwirlerge bōliniwı, hār bir dōretpeniń qaysı āsirlerde payda bolǵanı belgilenip ótildi. Āsirese, ilimpaz I.Saǵıytov hām Q.Maqssetovlar tārepinen ulıwma barlıq dāstanlardıń klassifikaciyası islendi. Olardıń tariyx penen, xalqımızdın mádeniyatı menen baylanısı sóz etilip alımlar tārepinen joqarı bahalandı. Folklorist Q.Ayimbetov óz miynetlerinde «Qaharmanlıq dāstanlar kóshpeli dāwir, ruw Erpolat jırawdın «Edige», Ogiz jırawdın «Qoblan», Qıyas jırawdın «Máspatsha» Qurbanbay jırawdın repertuari haqqında sóz etedi. Olardıń tariyxıy, ideyalıq, kórkemlik bahalıǵı haqqında pikir júrgizedi. Ilimpaz N.Dāwqaraevtıń kórsetiwinshe «Qaraqalpaq xalqınıń eposlıq shıǵarmaların qay-qaysın alsań da onıń mazmunınıń qaraqalpaq xalqınıń yamasa onıń sostavına kirgen etnik qāwimlerdiń basınan ótken siyasiy-tariyxıy jaǵdayınıń izin kóriwge boladı»[6:190].

Qaraqalpaq folkloristikasında qaharmanlıq dāstanlardıń izertleniwı boyınsha kórip ótkenimizdey bir qansha iygilikli jumslar islengen. Bularǵa qosımsha ele izertlenbey, tıń tárepleri ashılmay atırǵanları ilimde kóp dep oylaymız. Qaharmanlıq dāstanlardıń izertleniwinde ideyalıq-tematikalıq baǵdı, syujeti, kompozitsiyalıq qurılısı, kórkemlik ózgeshelikleri kóbirek analiz islenip izertlengen.

Qaraqalpaq xalqı folklorlıq dōretpelerge bay. Usınday folklorlıq dōretpelerdiń ishinde eñ qunlılarınan biri bul dāstanlar bolıp, dāstanlar folklorlıq janrlardıń ishindegi eñ áyyemnen kiyatırǵan ózinde xalıqtıń arız-ārmanların jamlegen bahalı janr. Bunday bahalı dāstanlardan biri «Dāwletyarbek» dāstanı. Ata-baba miyras etip qaldırǵan bir neshe āsirlik tariyx-bul bizniń úlken ruwxıy baylıǵımız. Xalqımızdın ruwxıy dúnyasınıń birewi-folklor, xalıqtıń kóp janrlı awızeki kórkem dōretpelerinde, xalıqtıń danalıq naqıl-maqallarında, sulıw qosıqlarında, sheber ayıt penen jumbaqlarında, hayran qalarlıq erteklerinde, kúlkili anekdotlarında, tariyx juzin jańartqan, ustalıq penen qurılǵan, bay ańız-āngimelerinde, tolgawlarında, dāstanlarında ótken ómirdiń óz aldına bir kórkem sáwlesı bar. Bunda xalıqtıń janı óz aldına dúnya tanıw kóz-qarası, ótken ómirge bahası bar. Bul boyınsha Prezidentimiz

Sh.M.Mirziyoev: «jaslarımızdın erkin pikirleytuǵın, joqarı intellektual hām mánawıy potencialǵa iye bolıp, dúnya arenasında óz qatarlarınan qays taraw bolsa da bos kelmeytuǵın insanlar bolıp kámalǵa erisiwi, baxıtlı bolıwı ushın mámleketimiz hām jámiyetimizdın bar kúsh hām imkaniyatların tolıq ámelge asıramız»[2:8] degen edi.

Dāstan kólemi jaǵınan kishkene bolǵanı menen mazmunı jaǵınan insandı mártlikke, Watandı súyiwge tárbiyalawı jaǵınan basqa dāstanlardan qalıspaydı. Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda dāstan XVIII āsirde hāzirgi Qońırat rayonınıń teritoriyasında dōretilgen [3:54]. Dāstan kóp jıllardan berli qaraqalpaq folklorın hām ādebıyatın izertlewshilerdi óz diqqatına qaratıp kelgen. Degen menen, dāstandı tolıq izertlendi dep bolmaydı. Jańa rawajlanǵan zamanda, jańa kózqarastan dāstandı analizlew maqssetke muwapıq boladı dep esaplaymız.

Búgingi kúnge shekem Qońırat rayonında dāstannıń úsh-tórt nusqası saqlanadı dep shamalaydı belgili ilimpazlar Qabil Maqssetov hām Rawshan Maqssetovalar. Ilimpazlardıń ayıwına qaraǵanda dāstandı awızsha atqarıwshı baqsılarda kóp bolǵan. Dāstanda insandı tárbiyalawda, jigerlendiriwde áhmiyetli oǵada úlken kúsh bar. Ózbekstan Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bōliminde «Dāwletyarbek» dāstanınıń tórt variantı saqlanadı. Solardıń ishinde eñ tolıǵı 1960-jılı Qońırat rayonınıń turǵını Eshmurat aǵadan jazıp alınǵan variantı. Bizdegi maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda Dāwletyar belgili tariyxıy adam, shayır hām batır insan bolǵan. Ol gárezsiz ómir ushın janın tigetuǵın márt insan. Onıń ákesi Eshmurat degen zamanınıń tanılıqlarınan. Dāwletyardıń «Sarqush» degen atı bolǵan. Xiywa xanı Asfandiyar bul at óziniki bolıwın qáleydi hām jasawılların atı alıp qaytıwǵa jiberedi. Dāwletyar óziniń atın bergisi kelmeydi. Jasawıllar kúsh isletip atı almaqshı boladı, biraq, jasawıllar óziniń jawız niyetine jetise almaydı. Soń Dāwletyar xalıqtıń arasındaǵı bunday zulımlıqqa shıdamay túrkmen eliniń belgili insanlarınan Mámedjan sárdardıń jurtına ketedi hām sol jerde qonıslasadı. Mámedjan Dāwletyardıń ákesi Eshmurattıń jaqın dostısı boladı.

Kóptiń máslahatı xannıń yarlıǵı,

Bashıma túshiptur jáhán tarlıǵı.

Bizge qılǵan Xiywa xannıń zorlıǵı,

Irki megil, balam, munda turmaǵıl.[3:5]

Dāstanda ana balası Dāwletyardı Xiywa xanınıń zulımınan qutqarıw ushın Italmas ulı Mámatjannıń jurtına jibergenin joqardaǵı qatarlardan biliwge boladı. Tariyxtan belgili qaraqalpaq xalqı áyyemde Xiywa xanlıǵına tikkeliy baǵınǵan. Sol dáwirde xanlıqqa qarşı shıqqan adamlardıń táǵdiri qıyın bolǵan. Mine, usı zulımlıqtı balam kórmesin, jaqsı ómir súrsin dep Dāwletyardıń anası balasın saparǵa atlandıradı.

Dāvletyar anasini aytqan sózine qarsı shıqpastan razıshılıq bildiredi. Sol kúni úyinde bolıp, ertesine jolğa atlanadı ózi menen birge qırq jigit jıynaladı. Jol júrmesten aldın atına minip anasına:

Shıqsın janım jılağanın kórmesin,
Hesh bir adam ayrılıqqa qalmasın.
Dostım jılap, dushpanlarım kúlmesin,
Jılama jan anam kabam qal endi. [3:6]

Qatarlar arqalı Dāvletyar anasın kóklerge ulıǵlaydı. Anası jılağanın ózini janınıń úzilgeni abzallıǵın bildirip, ayrılıqtıń dúnyadaǵı eń jaman nárese ekenin, ayrılıqtı heshkimge rawa kórmesligin tileydi. Dosları hesh qashan jılamay, dushpanları ústinen kúlmewin tilep, anasın taslap ketiwge májnbúr bolǵanın kórsetedi. qosıqtıń basqa qatarlarında eger aman bolsa eline qayta oralıwın, álbette, anası menen kórisiwinde bildiredi.

Usı orında Dāvletyardıń hayalı Sárwigede ayrılıq qosıǵın aytadı. Qatarlarda Dāvletyar óziniń súyiklisine ashıqlar táǵdirin keńnen súwretleydi. Láyli menen Majnun kibi bolǵan muhabbatın, dushpanlardıń bulardıń muhabbatına jidalıq salǵanın, Farxat penen Shıyrınıń awır táǵdirindey táǵdirdi basına salǵanın keńnen súwretlep beredi.

Dāvletyar der kórdim ájep awhalda,
Qismetim jazılǵan ol ázel kúnde,
Náyleyin táǵdirge men boldım bende,
Inshalla kelermen qaytıp sáwdigim. [3:7]

Usılayınsha Dāvletyar óziniń súyiklisi menen xoshlasadı. Dāvletyardıń izinde eki balası jáne qarındası qaladı. Olardıń hár birine xoshlasıw qatarların aytıp kózine jas tógedi. Soń olardıń kewlin alıw maqsetinde:

Sennen basqa gózzal túspe kózime,
Dúnya malın almań hár bir sózine,
Ziyetli bal tamǵan shıyrın júzińe,
Qarap miyrim qanbas báhá sáwdigim. [3:8]

Dástanda súwretleniwine qaraǵanda Dāvletyardıń hayalı Sárwi júdá shıraylı insan bolǵan. Dāvletyar menen Sárwiniń ortasında eki perzent boladı. Ayrılıq qosıqlarınıń birinde ortadaǵı eki perzent haqqında sóz baradı.

At ústinen ulın alıp súyalmay,
Miyri qanıp diydarına toyalmay,
Allayar, Qudiyar ulın kóralmay,
Bizdi búgin súygen yardan ayırdı. [3:7]

Sárwiniń tilinen bayanlangan joqardaǵı qatarlarǵa súyenetuǵın bolsaq, ortadaǵı eki perzentte ul ekenin bilsek boladı. Olardan biri Allayar, ekinshisi Qudiyar ekeni qosıq qatarlarında ayqın kózge taslanadı. Dāvletyar anasınan ayrılgan waqıtlarında anası alpis jaslar shamasındaǵı hayal boladı.

Sayrasa búlbúldiń shıǵar nalası,
Eki birdey jılap qaldı balası,
Qartayǵanda dártili boldı anası,
Alpis jasar anasınan ayırdı. [3:7]

Dāvletyar anasın, súygen yarın, qarındasın hám balaları menen usı táqlitte xoshlasadı. Kóz jaslar dáryaday quyılardı hám bul kóz jaslarǵa shıdamagan Dāvletyar tómendegi qatarlar menen juwap qaytarıp, bārshesine táseli bermekshi boladı. Maǵliwmatlarǵa súyenetuǵın bolsaq dástan Dāvletyardıń ózi tárepinen dóretilgen. Bul pikirimizdiń dálili etip, Qabil Maqsetovtıń: «Dāvletyarbek» dástanınıń Dāvletyarbek ózi tárepinen dóretilgeni haqqında gúmansız kóp ǵana pikirler ushırasadı, - degen pikirin kórsetiwge boladı.

Báhárim, ayyamım ozal barımdı,
Májilisim, maxramım sáwbet sazımdı,
Lashınım, shuńqarım báhár-jazımdı,
Órdegim quwıbam kólden ayırdı. [3:10]

Mine usılayınsha Dāvletyarbek óz elinen uzaqlarǵa ketedi. Soń türkmen eline barıp qonıslasadı. Dástandaǵı ayrılıq teması mine usılayınsha tásirli, insan sanasına qonımlı etip súwretlenedi. Sózimiz sońında sonı aytıwımız múmkin, dástandaǵı Xiywa xanınıń zulımlıǵına shıdamay óziniń eline ayıra túsken Dāvletyar qonısı türkmen eline barıp xalıqlar doslıǵın, erteden jurtımızdıń qonısı mámleketler menen tatıw awızbirshilikte jasap atırǵanın kórsetedi. Sonı aytıw múmkin, qaharmanımız Dāvletyarbek Watan ushın janın pidá eterliktey márt jigit boladı.

Адебиятлар

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: «Ma'naviyat», 2008.
2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент: «Ўзбекистон», 2016. 8-б.
3. Давлетярбек (дастан). - Нөкис: «Қарақалпақстан. 1995
4. Өзб. Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының кітапханасы қолжазбалар қоры. Араб шрифтиндегі түп нұсхасы Р-П. инв. 1186. Латын хәрибине көшірмесі Р-11. инв. 1111.
5. Максегов Қ. «Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дүретпелери». - Нөкис: 1996. 229-б.
6. Dawqaraev N. Shig'armalarinın' toliq jıynag'ı. II tom. -No'kis: 1977. 190-b.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada qoraqalpoq xalq dostoni "Davletyarbek" va dostonidagi ijobiy va salbiy obrazlar tahlil qilinadi. Unda xalq epodida yaratilgan ayiriliq mavzusi haqida hikoya qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется каракалпакский народный эпос «Давлетярбек» и положительные и отрицательные образы в эпосе. В нем рассказывается о теме разлуки, созданной в народном эпосе.

SUMMARY. This article analyzes the Karakalpak folk epic "Davletyarbek" and positive and negative images in the epic. It tells about the theme of separation, created in the folk epic.

КӨРКЕМ-ХҲЖЖЕТЛИ ПОВЕСТЬЛЕРДЕ ТЕМАТИКАЛЫҚ ИЗЛЕНИСЛЕР

Т.Қ.Жәрімбетова – докторант

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: хужжатли кисса, реал хужжат, факт, тематик изланиш, бадий образ.

Ключевые слова: документальная повесть, реальный документ, факт, тематическое исследование, художественный образ.

Key words: documentary story, real document, fact, thematic research, figurative character.

Қарақалпақ әдебиятында көркем-хужжетли шығармалардың кәлеген түри ең биринши нәўбетте өмирдеги бархәм болған реал хужжетлерге тийкарланатуғыны белгили. Бундай шығармаларда қахарманның турмысы ҳақындағы фактлерди дизип, олар курғақ баянлаў менен берилгени менен хужжетли шығарма талабына жуўап бере алмайды. Автор биринши гезекте шығарманың тематикалық бағдарын белгилеп алады. Тематикалық бағдардың негизинде еки мәни сбар: бириншиден, бунда биз бирнеше жазыўшылардың шығармаларындағы бир-бирине уксас темалардың би-

рикпесин, бағдарын түсинсек, екиншиден дәл бир шығармада тийкарғы темаға қосымша болған бирқанша кишигирим мәселелердиң тийкарғы бағдарын түсинемиз. Мысалы, айтайық аўыл хәм қала, илимий-техникалық революция хәм адам санасы х.т.б темалар бир неше жазыўшылардың шығармаларында хәм жазыўшынында бир қатар шығармаларын асәўлелениўи мүмкин. Бул биринши мағанада қолланылады. Екинши мәнисте, мысалы, Т.Қайыбергеновтың «Қарақалпақ қызы»нда негизги тема халықтың революцияға қалай келгенлиги болса, ал, оған қосымша шығыс ҳаял-